

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.227>
УДК 726.5+262.3(477-25):72«XV/XVIII ст.»

Валерій ЗЕМА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
valerzem@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

СОБОРИ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У ПЕРЕЛОМЛЕННІ ПОЛІТИКИ І КУЛЬТУРИ

**Рецензія на книгу: Собори Київської архієпархії XV—XVIII століть:
Документи і матеріали. Ред. Ігор Скочияс; упоряд.: Дарія Сироїд,
Ігор Скочияс, Ірина Скочияс**

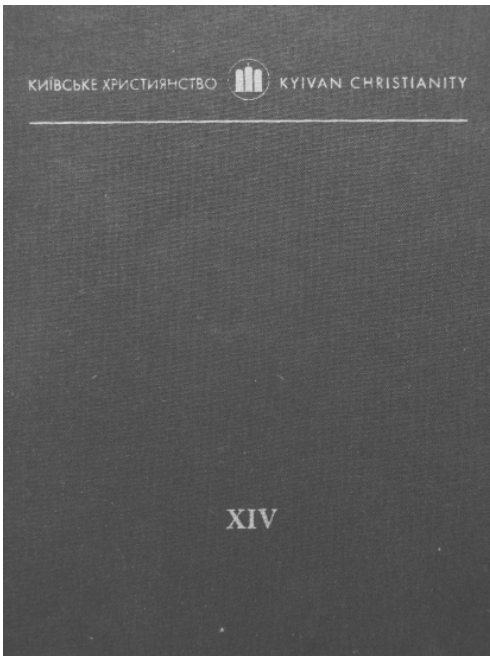
Київ; Львів: Український католицький університет, 2022. 418 с.

Фундаментальне дослідження історії соборів давньої Київської митрополії піднімає нові, досі малознані шари українського минулого. У виданні не лише висвітлено історію соборів на теренах митрополії упродовж кількох століть, а й уведено у науковий обіг ряд джерел із історії функціонування інституцій церкви. Матеріали перекладено сучасною українською мовою, що удоступнює їх для широкого кола читачів. Вступне дослідження Ігора Скочияса наголошує: собори митрополії виконували функцію представницького органу кліру і вірних єпархій, направи церковних справ, керівництво певною єпархією й з'ясування потреб духовництва і мирян, зв'язок між єпархією і владикою. Проведення соборів поєднувалось із судівництвом і пасторськими візитаціями.

Цитування: Зема В. Собори Київської митрополії у переломленні політики і культури. [Рец. на кн.: Собори Київської архієпархії XV—XVIII століть: Документи і матеріали. Ред. Ігор Скочияс; упоряд.: Дарія Сироїд, Ігор Скочияс, Ірина Скочияс]. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 227—239. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.227>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 1 (568)

У дослідженні охарактеризовано три типи зібрань: звичайні (щорічні), елекційні (виборні) та унійні (об'єднавчі) (с. XXII). До того ж, на загальних соборах митрополії відбувались висвячення єпископів, які складали присягу, а на єпархіальних — хіротонія і навчання нових священників. Триступеневу структуру єпархіальних соборів, як зазначено в праці, вписано до «Правил для священників» Йосафата Кунцевича. Таку модель запроваджено в Полоцьку у 1620-х роках. Помісні собори скликали щотри роки, свідченням чому є податкова декларація Новоградської конгрегації жовтня 1626 р.

Митрополія мала кілька центрів, формування яких припадало на XIV ст. Прототипами деяких були архієпархії, що постали, коли центр у Києві занепа, місцевий митрополит виїхав у Владимир-на-Клязьмі, а відтак — у Москву, а Галицька митрополія функціонувала на теренах, де панували нащадки династії Романовичів. Центрами соборових округів були також Київ, Гродно, Новоградок, Мінськ і Слуцьк, патронами якого були князі з роду Ольєковичів. Новоградок став центром соборів і резидування митрополитів від XIV ст. Його піднесення відбувалось завдяки формуванню Литовської митрополії. Відповідно, митрополічою кафедрою став храм Св. Бориса і Гліба, зведений і прикрашений стінописами у візантійському стилі ще XII ст. Цю кафедру відновив і перебудував Костянтин Іванович Острозький, згодом вона набула певних готичних рис. У тексті Ігоря Скочиляса вказано, що соборовий округ у Вільні розвивався від часів Казимира IV Ягеллончика та його нащадків. На теренах столичного міста виокремилася юридика, де постала низка будівель. Центром дільниці, місцем проведення соборів і висвячення митрополитів став

Успенський собор. Тут обрали Макарія II Чорта (1495), а близько 1541 р. — Макарія II Московита (с. XLI—XLV). Дослідник указує на свідчення лютеранського пресвітера Пауля Одерборна, котрий занотував особливості православної літургії та звичаїв, про службу у соборі митрополита Онисифора Дівочки (1585). А 1589 р. Успенський собор став центром помісного собору за участі константинопольського патріарха Єремії II Траноса, який усунув митрополита Онисифора й обрав Михайла Рагозу. Про кшталтування Галицької округи в першій половині XV ст. свідчать візити митрополита Фотія Грека (в 1411—1412, 1420—1421 рр. у Львів і Володимир, а потім у Луцьк 1429 р. на «зїзди монархів Європи»). Під час візиту в 1413 р. Фотія пограбували за повелінням Вітовта [1, С. 76].

Як відомо, через політику Александра Вітовта, який прагнув створити окрему православну митрополію, незалежну від Москви й Орди, архієпископом у Новоградку, попри незгоду Константинополя, обрали Григорія Цамблака. Собор єпископів Литви і Польщі створив автокефальну церкву, а обраний митрополит вирушив у Констанц, де виголосив промову про прагнення унії з Римом. У відповідь на такі дії Фотій спочатку поширив енцикліку, заперечуючи закиди щодо вивезення церковних скарбів митрополичої кафедри Софії Київської, про що твердили зібрані в Новоградку. В іншому відомому посланні в Литву Фотій звертався до владик і Вітовта щодо свого повернення. Цей лист постав на початку 1420-х років, після наглої смерті Цамблака, через яку було відтерміновано унійні перемовини. Обидві енцикліки увійшли до спеціального збірника «Фотіос», укладеного за життя митрополита. Разом з іншими посланнями чи повчаннями, до збірника додано два листи в Києво-Печерський монастир. Окрім того, Фотій уклав напуття священикам і монахам митрополії про важливість священства.

Листи собору в Новоградку 1415 р. закидали митрополитам, які відїздили до Володимира й Москви, крадіжку церковних скарбів і реліквій. Листи з оскарженням Фотія і проголошенням митрополитом Григорія Цамблака включено у Кормчі книги. Деякі підстави для оскаржень собору в Новоградку можна побачити в «духовній грамоті», себто заповіті Фотія: він повідомляв, що митрополитом став випадково. Митрополичі свячення Фотій отримав, прибувши з Амореї в Константинополь, адже імператор Мануїл, патріарх Матвій і синод вирішили це. Стосовно вивезення скарбів Фотій побіжно зізнавався, що великий князь (московський) наказував йому вивозити отримані кошти, срібні та золоті клейноди до Константинополя й Афону [2, С. 115—145, 225—242, 352]. Олена Беякова стверджує, що матеріал із послань Фотія залучено для створення повчань для кліриків Київської митрополії впродовж XV ст., що їх досліджували й опублікували укладачі.

Ігор Скочиляс фіксує появу інституції митрополичих намісників. Так, на Поділлі в 1560-х роках місцевий клір сплатив «куничий», пастирський податок, що збирав намісник Яків Матербозький. Завдяки прізвиську намісника можна локалізувати його перебування, адже «Матербозькою» називали

церкву Пирогощі в Києві. Першим намісником у Києві, відповідно до спостережень І. Сковчиляса, був Фома, про якого згадано у середині 1390-х років. Згідно з літописом «Великих князів литовських», укладання якого датують першою половиною XV ст., ім'я Фоми згадано в контексті отруєння князя Івана Ольгердовича Скиргайла в Києві. Після зайняття Вітовтом Поділля київський князь Володимир Ольгердович відмовився коритися Кейстутовичу, який і усунув його у Копил. Вітовт передав Київ Скиргайлові. Монах Фома Ізуфов, митрополичий намісник, отруїв Скиргайла, покликавши на учту, коли той збирався йти на лови за Дніпро. Літопис твердить: Скиргайла, який був молодим, Фома напоїв отруйним зіллям. Відтак князь таки вирушив на лови за Дніпро, в Милославичі (Вигурівщина) (публікація тексту: [1, С. 56]). Звісно, твердження літописця про молодість князя (мабуть, ідеться про недосвідченість чи то пак наївність) слід уважати оманливим. На час смерті князеві виповнилося близько 40 років.

Ян Длугош, який описав мотиви заколотників, додав нові деталі до оповіді. За його версією, литовський князь начебто зненавидів русинів, деяких із них стратив, а інших прирік на каліцтво. Осоружний правитель ще більше лютився через сп'яніння. Про пияцтво Скиргайла Длугош стверджував на сторінках своїх «Рочників» під 1389 р.: князь часто ранив наближених до нього людей, хоча вірою був близький русинам [3, С. 226]. Літописній нарації Длугош надав літературного драматизму: монах у Вишгородському замку, додаючи отруту з каблучки, занурив палець у келих Скиргайла. Таким чином твердження про схильність до алкоголю історик сполучив із його смертю. Ягайло, наполягає Длугош, схилив Свидригайла до переходу на католицизм. Запровадження такого мотиву мало пояснювати отруєння Скиргайла православним монахом: князь обіцяв повернутись під час прощі до Риму, чому завадила смерть. Поховали Свидригайла в Києво-Печерському монастирі [3, С. 269—270].

Длугошева нарація постала у середині XV ст., потому історія про отруєння з рук митрополичого намісника поширювалась у польських і литовських хроніках. Додав кілька деталей до опису отруєння й укладач Густинського літопису під 1396 р. Окрім того, що Фома був митрополичим намісником у Софійському монастирі, автор «Густині» називає його Святогорцем, вказуючи на його походження з Афону. Укладач хроніки зазначає, що відповідно до лядських літописів, спочилого князя поховали в Печерському монастирі «в головах св. Феодосія». Вітовт у Києві посадив Івана Ольгіймунтовича (Гольшанського), чия донька Софія стала дружиною Ягайла (насправді ж батьком королеви був Андрій, син Івана) [4, С. 326]. Витоки такої нарації сягають Слуцького літопису: намісник Фома запросив Скиргайла на митрополиче подвір'я для учти, де й дав отруйного зілля. Після учти князь виїхав за Дніпро, до Милославичів, де заслаб напередодні Хрещення, а повернувшись до Києва хворів сім днів і помер у середу. Під час поховання його несли священники, які співали панахиду й тримали свічки. Після відспі-

вування Скиргайло впокоївся біля труни Феодосія Печерського. Ягайло передав Київ князеві Іванові Ольгіймунтовичу [5, С. 72]. Длугошеве твердження, що князь помер через отруту й не мав нащадків, заперечують Ян Тенговський і Ярослав Нікодем. Останній вважає, що Скиргайло помер не в Києві, а у Кракові 23 січня 1394 р. після хвороби [6, С. 83—129; 7, С. 166], а Ян Тенговський додає, що Скиргайло перебував у шлюбі, і мав доньку, охрещену у Кракові 1393 р. [8, С. 129—139]. Мабуть наслідуючи літописні нарації, Нікодем стверджує, що після смерті Скиргайла Вітовт зважився на загарбання Києва. Унаслідок наїзду він усунув Володимира Ольгердовича з міста в Копил. Твердження про смерть Скиргайла у Кракові піддає сумніву Олена Русина, спираючись на повідомлення пом'яника Києво-Печерського монастиря й тестамент Андрія, сина Володимира Ольгердовича. На сторінках пом'яника ім'я Івана Скиргайла вписано поряд зі згадкою про Володимира Ольгердовича та його сина Оленька, а в тестаменті Андрія Володимировича занотовано: під час відвідин Києва, разом із дружиною й дітьми, він побував у Києво-Печерському монастирі, де вклонився трунам Феодосія Печерського, батька Володимира Ольгердовича і своїх дядьків [9, С. 141]. Найдавніший запис про смерть Скиргайла, датований 25 грудня 1394 р., міститься у хроніці Йоганна Позильге¹ [10, С. 198]. Низка документів стосовно Скиргайла є у складі тек Адама Нарушевича, останній з яких датується 1394 р. і де йдеться про підтвердження згоди між Вітовтом, Скиргайлом і королем².

Значне місце у дослідженні соборового руху в Київській митрополії приділено побутуванню Кормчих книг, зміст яких спирався на виклад канонічного права семи вселенських соборів. Відповідно до історіографічної традиції, Кормча сербського складу потрапила до митрополії у 1262 р. Ігор Скочияс бере до уваги те, що з плином часу до Кормчих почали залучати тексти літургійного змісту, які пояснювали частини богослужіння. До того ж у кодекси канонічного штибу заходились вписувати формулярні документи, як і листи собору в Новогрудку 1415 р., в яких підкреслено виокремлення Київської митрополії в межах Литви й Корони Польської. Особливу увагу дослідник приділив двом кодексам із нормами канонічного права та додатками, які давніше перебували в Ягеллонській бібліотеці у Кракові, згодом повернуті до Тарнобжега, де зберігаються у зібранні Фелікса Тарновського місцевого історичного музею. Ян Страдомський, котрий ретельно досліджував склад обох рукописів, датував їх 1450—1460-ми роками. За давніх часів рукописи побутували в містечку Диків, на правому березі Вісли. Один із них містить новели Юстиніана, а також запис про вибір єпископів, що сягає часів митрополита Герасима, Устави київських князів Володимира та Ярослава. Наведено також

¹ У прим. 8 згадано про перебування Скиргайла у шпиталі домініканців у Кракові 22 січня 1395 р.

² Бібліотека князів Чорторійських у Кракові. Тека Нарушевича 224. Рукоп. 9 IV. Арк. 637, № 168.

акти з часів Казимира IV Ягеллончика: привілей для православного духовництва, князів і шляхти Великого князівства Литовського (2 травня 1447 р.), судбник для Литви, наданий 1468 р. [11, С. 37—54]. На підставі додаткових статей у складі Кормчих із Дикова припускається, що ці рукописи постали завдяки діяльності митрополита Григорія Болгарина, який заступив Ісидора. Слід зазначити, що з прибуттям нового митрополита відродилась Галицька архієпархія (1458).

Судбник Казимира IV і Устав Володимира додано також до Кормчої, датованої кінцем XV ст. (зберігається у рукописних зібраннях Російської державної бібліотеки, ф. 256 Румянцева, р. 232). Згідно з цинобровою провенієнцією, яка перейшла з попереднього антиграфа, цю копію зроблено з Великого Номоканону в Москві 12 листопада 1403 р. (Арк. 202зв.). Ігор Скочиляс зосереджується й на створеній у XIV ст. Волинській Кормчій, до якої увійшов Устав Володимира, однак відсутнє «Вопрошення Кирикове» (розд. 69) і «Правила митрополита Кирила» (розд. 70), наявні церковні правила, укладені митрополитом Йоаном II Продромом, у відповідь на звернення Якова Чорноризця (один із примірників є у зібраннях Російської державної бібліотеки, ф. 256, р. 235, поч. XVII ст.). Як зазначив дослідник, примірник Кормчої, яку створили з повеління князя Володимира Васильовича в 1286 р., зберігся в копіях XV ст. Харківського музею та Російської державної бібліотеки (с. LXXXV). На думку спеціаліста, заснування Львівської єпархії (1539) спонукало створення Кормчої зібрання Лукашевича, яка започаткувала ще один тип таких кодексів. Основою цього типу Кормчих була Волинська. Її виразна риса — наявність полемічних текстів за відсутності княжих Уставів і «Руської правди». Слід зазначити, що полеміко-догматичний додаток був наявний у списках Кормчих книг сербських протографів другої половини XIII ст. і міг впливати на творення збірників полеміко-догматичного штибу, які побутували на теренах митрополії впродовж XV—XVII ст. Перший такий збірник уклали на початку XV ст., так званий Толстовський, що міг постати у відповідь на проунійні заходи Вітовта та Ягайла.

Кормча зібрання Київської духовної академії (нині у НБУВ) дала назву типу, який іменують киево-академічним. Як вказує Ігор Скочиляс, наявність нового структурного розподілу статей є особливістю цього типу збірників канонічного права: замість вселенських соборів виклад канонів наводиться за гранями (один із примірників кінця XVI ст. у зібраннях рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 256, р. 236). У складі цього типу Кормчих наявний текст «Сувію законного». На думку Скочиляса, упорядження такої редакції Кормчих відображало адміністративно-пастирську діяльність предстоятеля Київської митрополії Йосифа II Солтана, який започаткував реформи у часах Віленського собору 1509 р.

В основу цих збірників покладено Кормчу сербського складу. До неї додано правила й тлумачення, атрибутовані якомусь київському митрополиту. Такі тлумачення, як пише дослідник, подібні за змістом із текстами Новгородської

Кормчої, що стосуються літургії. Повчання порушують питання напрями вірних, ієрархів, кліриків і мирян. Міститься в напуттях заклик вивчати Святе Письмо, писання апостолів і святих отців. Під час відправи дораджується тримати на престолі ціле, не роздерте, Євангеліє, проскури мають сушитись над вугіллям, аби не бралися пліснявою. Для богослужіння потрібні такі книги: Євангеліє, Апостол, Псалтир та Октоїх або Шестоднев; їх належить зберігати окремо. Належить також мати Мінеї, або Трифолої (себто читання напутнього змісту), загальну Мінею, дві Тріоди (Постову і Цвітну). За відсутності Прологів можна використовувати збірники. Укладач напучувань наказував навчати духовних дітей і приводити їх на шлях спасіння. Містилися накази про відбір жінок-проскурниць, а також застереження щодо хрещення дівчат і хлопців в одному місці. За часів поширення друкарства биті Номоканони витіснили з ужитку рукописні книги.

Також увагу звернуто на архієрейський Требник-Служебник першої чверті XVI ст. Київської митрополії. Нині відомі три подібні рукописні збірники XVI ст.: 1) Ватиканський збірник *Borg. illir.* 15; 2) кодекс, який зберігається в Бібліотеці РАН; 3) рукопис, котрий колись перебував у складі Волинської семінарії (НБУВ, Ф. І, Од. зб. 3983). Вони містять низку служб, обрядів і молитов, які потребують глибшого дослідження й публікації. Ігор Скочиляс зупиняється лише на повчанні у складі збірника Волинської семінарії з вимогою до священників брати участь у щорічних єпархіальних соборах, на яких відбувалось навчання і складання ними звіту свого душпастирства, іспит зі знання підстав християнського вчення та власних обов'язків. Дослідник пов'язує постання цього рукопису з Вільном (с. СХХVIII—СХХХІ). Повчання ієреям почали виходити друком в останній чверті XVI ст. Він зазначає: на замовлення луцько-острозького владика Кирила Терлецького видано «Хіротонію священників» у віленській друкарні Мамоничів. Друк повторив владика Гедеон Балабан у 1602 р. у Стрятині; повчання виходили друком упродовж XVII ст. (с. СХХХVIII). Напуття щодо проведення літургії відображено й в інших друкованих виданнях. Слід звернути увагу на публікації двох видань із подібними назвами: це «Книжиця про єдину православну істинну віру» Василя Суразького та «Книга про єдину віру» анонімного автора 1620 р. (ймовірно Захарії Копистенського), яку надруковано в Києво-Печерському монастирі.

Ігор Скочиляс звертає увагу на відсутність у литовсько-польській державі єдиного документа з гарантією на конституційних засадах прав східної церкви. Права надавали на засадах привілеїв. Дослідник зосереджується на привілеї Казимира IV 1447 р. із запевненням рівності прав та обов'язків шляхти і князівських родів латинського й візантійського обрядів у межах Литви. Рівність еліт різних визнань, як уважає автор, декларував Судебник Казимира IV Ягеллончика, запроваджений 1468 р. Обставини надання привілею 1447 р., який постав із нагоди майбутньої коронації великого князя литовського на короля Польщі, вказують на кризу між елітами Великого князівства й Коро-

ни. За змістом уділений привілей мав кілька збіжних уривків із раніше наданим привілеєм Казимира в 1440 р. Новоградській землі, а ще раніше постав Червінський привілей 1422 р. для Корони, видання якого підтримав Вітовт. Польський нобілітет із нагоди виправи проти Ордену в 1422 р. зажадав кодифікації своїх прав і розмежування гілок судової й адміністративної влади. Червінський привілей звільнив судову владу від впливу локальної. Привілеєм 1447 р. урегульовано стосунки щодо успадкування маєтків. Новий документ повторював установлені Горodelьським привілеєм обмеження на мішани шлюби між католиками і православними.

Більшого простору для православного духівництва надавав знаковий привілей 1443 р. короля Владислава III Варненчика, появу якого слід пов'язувати з укладеною у Флоренції унією. Згодом документ 1443 р. кілька разів підтверджували польські королі. Після надання привілею 2 травня 1447 р. і коронації Литва отримала ще один привілей, а саме стосовно цілісності Великого князівства. Знову питання непорушності кордонів Литви гостро поставив представник литовської знаті віленський єпископ Мацей на з'їзді в Парчеві (1451). У промові він вимагав вилучити записи часів Вітовта та Ягайла про приєднання литовських земель до Корони Польської і скасувати зобов'язання служби литвинів, що робило їх нерівнею з поляками. Єпископ домагався запису про приязнь і спільність, а на тій підставі, що Вітовт володів Поділлям і Волинню, повернути їх Литві. Таким чином він повторив вимоги литвинів, раніше порушені ними на з'їзді в Любліні. Парчевські вимоги литвинів заперечив архієпископ Збігнев Олесніцький: вносити зміни у права, які запровадили Вітовт та Ягайло «за підтримки литовської ради», неможливо. Олесніцький наголошував, що загарбання цих земель поляками відбувалось тоді, коли Литва була дрібною, опанованою русинами країною. Тому поляки здобули Волинь і Поділля військовим правом у битвах із татарами й поставили власних урядників. Гостроту протистояння підкреслює те, що поляки здатні були влаштувати литвинам масову різанину під час сходу в Парчеві. Представники Великого князівства порятувались лише завдяки попередженню про замах.

Литовський спротив дійшов до того, що місцеві еліти відмовлялись від польських гербів, отриманих і завдяки битві при Жальгірісі (Грюнвальді). Литовці, як-от віленський воевода Ян Гаштовт, повертались до своїх прадавніх знаків [12, С. 104—106; 13, С. 33]. Королівських урядників непокоїла німеч Свидригайла, позаяк вони вважали, що литовці порушують питання повернення Великому князівству Волині й Луцька по смерті Ольгердовича. 1452 року король перебував у Литві на з'їзді у Вільні, а поляки зібрались в Опатові. Вони вислали до Казимира листа з вимогою дбати про заможність Корони. Оскільки Свидригайла змучила хвороба, король мав припилювати, аби Волинь і Луцьк повернулись до складу держави. Тож до Луцька було відправлено послів, які повинні опікуватись поверненням старостою Немирею замку полякам по смерті Свидригайла. Так само литовський з'їзд, згідно з твердженнями Бернарда Ваповського, надіслав власних послів, які буцім нагадали Свидригайло-

ві, замковому старості Немирі, князям Михайлові та Іванові Чорторійським, боярам, щоб трималися Литви. Навіть Свидригайло, попри те, що отримував щороку тисячі золотих із королівської скарбниці, зобов'язав Немирю присягнути, аби урядник по смерті князя повернув твердиню литвинам, а не полякам [12, С. 116—117].

Кодифікацію правових стосунків у соціумі продовжено у так званому Судбнику Казимира 1468 р., де визначено норми покарання за різні кримінальні переступи. Як і «Руська правда» («Правда Ярослава»), покликана регулювати норми цивільного права, що вписувались у книги релігійного змісту, нові документи правничого змісту визначали стосунки на землях давньої Київської митрополії і мали бути дописані до кодексів еклезіального штибу. Перший список «Правди» зберігся саме у складі Кормчої книги 1282 р., укладання якої відбувалось у Великому Новгороді на підставі сербського тексту з викладом статей канонічного права візантійського християнства.

Розглянуто також зміну ставлення до православних за часів Александра Ягеллончика, зокрема його привілей 20 березня 1499 р., який ніби спирався на «Свиток Ярослава». Цей привілей гарантував незалежність духівництва від світських осіб і влад, яким заборонено втручатись у справи церкви. Ігор Скочиляс звертає увагу на те, що королівський привілей (1589) для Онісифора Дівочки визнавав чинними права, вписані до Кормчих книг. Як він зазначає, уперше визнання Кормчих книг проголосив Сигізмунд Старий 7 лютого 1511 р.

Дослідник звертається також до теми подавання, себто ктиторства щодо церкви. Ці процеси все ще потребують прискіпливішої уваги, зважаючи на певні розбіжності у ктиторстві між землями Корони й Литви, що, зокрема, проявились у добу Реформації та Контрреформації. Скочиляс звертає увагу на подання митрополита Йони II, зафіксоване в листі 20 липня 1506 р. Він передав належні йому ктиторські права на Колозький монастир Св. Бориса і Гліба у Гродно волинському шляхтичеві Богушеві Михайлові Боговитиновичу. Останній дістав обитель унаслідок своєї заповзятої діяльності з її розбудови: храму, господарських споруд, надання монастиреві хутору Чешевляни. Відповідно до листа, митрополит звільняв ігумена Феоктиста від сплати соборових куниць та інших податків (с. XXII).

У дослідженні приділено увагу збиранню особливого податку — «куничого» від духівництва для утримання єпископів. Таке збирання визначали собори: ігумени й священники щороку передавали податок владикам. Ігор Скочиляс висноує, що інститут соборкування став елементом адміністративної структури управління Київської митрополічної єпархії (с. СХІХ). Дослідник описує церковну політику князів Слуцьких-Омельковичів: вони обмежували участь у соборах духівництва зі своїх маєтків, чинили спротив збиранню «соборових куниць» у митрополічю скарбницю, протидіючи впливу централізації. З укладенням унії нащадки Слуцьких, які породичались із Радзивіллами, опирались поширенню її у своїх маєтностях.

У дослідженні відображено відновлення Львівської єпархії, яка після десятиліть обмежень у столичному місті отримала ширші права. Зміни в єпархії почалися від часів віднови православної ієрархії 1539 р. під орудою єпископа Макарія Тучапського. Митрополит визнавав єпископа з титулом львівського й кам'янець-подільського, зберігши титул єпископа галицького та Успенську церкву в місті за собою. Таким чином пам'ять про Галицьку архієпархію продовжила побутувати в титулі київського митрополита, який прагнув розширити свою владу у Львові (с. СІ.). Низка соборів, які впорядковували життя церкви, а зрештою призвели до укладення унії, відбувались від початку 1590-х рр. Водночас розростались суперечки між ієрархами і братствами. Так, суперечка між братством і владикою Балабаном стала нагодою для митрополита Михайла Рагози взяти 1590 р. під свою юрисдикцію обитель Св. Онуфрія Пустельника. Тоді на соборі її визнано митрополичою ставропігією. Такий статус отримало братство при Успенській церкві. Згодом Рагоза висунув права на Унівський Святоуспенський монастир. Під час візиту 1591 р. митрополит наказав видати грамоту патріарха Єремії II Траноса й постанови Берестейського собору 1590 р., в яких, серед іншого, йшлося про свячення харчів на Великдень і Різдво Христове (с. СІІ). Запровадження такого звичаю, який побутував у митрополії, суперечило постановам давніх уселенських соборів. Митрополит поблагословив проповідництво в Успенській кафедрі. На той час поширення набували рукописні Учительні Євангелія, які містили проповіді українською мовою. Також митрополит провів собор, де розглянуто суперечки між братством і владикою Балабаном. Як пише Ігор Скочиляс, владиці заборонено втручатись у справи конфрантерія і видано дозвіл на створення братства при Богоявленській церкві у Львові. Щоправда, таке братство існувало принаймні від 1542 р.

Ретельно розглянуто у праці історію унійних перемовин і реакцію православного поспільства на її укладення, зокрема звернуто увагу на лист митрополита Михайла до Миколая Криштофа Радзивілла від 30 серпня 1595 р. Свої дії щодо перепідпорядкування Риму ієрарх намагався узгодити з магнатерією, тому сповіщав троцького воєводу про надісланого королем листа у справі проведення собору. Дозволу на цей схід митрополит не отримав, тому вирішив організувати помісний собор у Новогрудку, бо для єпархіального зібрання дозвіл був не потрібний. Тоді посольство Потія й Терлецького перебувало з візитом у Римі, укладаючи унію. Скромність розглянутих на соборі питань, як зазначає Ігор Скочиляс, визначена була відсутністю дозволу короля на нього. Йшлося про спротив Віленського та Львівського братств церковним ієрархам, а також ворохобні вчинки Стефана Зизанія, які викликали лютість у короля. Декрет соборового суду повернув юрисдикцію Балабана над храмом, монастирем і братством Св. Онуфрія у Львові. Зизаній упродовж 1595 р. звинувачував єпископів митрополії у зраді православ'я і видав книгу апокаліптичного змісту, в якій просував концепцію Мартіна Лютера про походження римських пап від Антихриста. Відтак митрополит видав неблагословенну грамоту із заборонаю Зизанієві проповідувати. Йому ставили на карб непослух,

втручання у владу єпископів, підбурювання мирян проти духівництва, вчинення заворушень у Вільні, поширення єретичних учень і відхилення в галузі тринітарного вчення (с. CLXV). Однак не варто однозначно трактувати Зизанія як прихильника реформаційного вчення: його погляди — амальгами реформаційного, католицького і православного богослов'я часів Реформації та Контрреформації. Оскільки він перебрався зі Львова у Вільно, король звертався до місцевих влад із вимогою переслідувати проповідника. Врешті магістрат заборонив Зизанієві виголошувати проповіді і правити літургійну відправу, а король наклав на нього баніцію. Скривджений Зизаній разом зі своїми двома послідовниками звернувся до Литовського трибуналу щодо звільнення від заборон, де виграла справу. Однак король скасував вирок. Ігор Скочиляс указує на реабілітацію Зизанія на соборі дизунітів у Бересті 1596 р. на підставі канонів, ухвалених на соборі у Трюлло.

У виданні докладно розглянуто спротив місцевих влад укладеній унії та ієрархам, які її підтримували. Прибулого до Мінська 1597 р. Михайла Рагозу позбавили можливості служити літургії, забравши начиння й опорядження, а з подарованої королевою Оленою ікони Богоматері познімали коштовні й вотивні оздоби. Митрополит склав скаргу до гродського суду стосовно перешкод його служінню, однак єпархіальний собор був неможливим. Боротьба за переведення в унію православних парафій Києва, Вільна та інших єпархій тривала уже за часів митрополита Іпатія Потія. Світські влади мали сприяти впокоренню бунтівних парафій, чому приділено увагу в дослідженні. Наприклад, король звертався листом до воєводи Теодора Скумини-Тишкевича, вимагаючи впокорити духівництво Гродна й Новогрудка. Потій прибув разом із Антонієм Грековичем до Новогрудка в понеділок, 15 червня 1609 р., для проведення собору, внаслідок якого відбувся перехід кафедри в унію. Незабаром завдяки собору 25 липня 1609 р. відбувся і перехід Вільна. Представляв митрополита у Великому князівстві генеральний намісник (офіціал) Йосиф Рутський, який отримав хіротонію галицького єпископа. Митрополит заходився встановлювати контроль над кафедрою Святої Софії в Києві. Сигізмунд III видав акт упровадження Іпатія Потія 17 липня 1600 р., влада котрого поширювалась на Видубицький монастир, Богородицю Пирогошу, храм Св. Миколая Чудотворця (Десятинна), Св. Симеона Стовпника (Воздвиження Чесного Хреста), Св. Микити та Св. Василя Великого (Трьох Святителів). Привілеї на Києво-Печерський монастир видано роком раніше, однак на початку XVII ст. єпархіальні собори тут не скликали. Про поступове поширення унії в Києві свідчило те, що на неї перейшов війт Федір Ходика, зрештою страчений козаками 1625 р. Про наявність парафії уніатів при соборі Софії відомо завдяки звістці про кафедрального проповідника о. Рафаїла Кунцевича, київського ієромонаха. Уніати перебували в кафедрі принаймні до 1632 р., про що сповіщає Віленський синопис (с. СХСVI—СХСIX).

Провести собор у давньому центрі архієпархії намагався Антоній Грекович. Як генеральний митрополічий намісник, він мав перебувати при Софії та

служити відправи. Не всі духовні прибули на скликаний намісником собор у Софії 7 березня 1610 р. Недруги унії з Римом згромадились у церкві Пирогощі на Подолі. Проте намісник розпочав службу, яка мала відкривати собор Київської єпархії. Дизуніти спробували зірвати службу, погрожуючи Грековичу розправою. Замах на намісника учинив козак, котрий проліз до Видубицького монастиря (с. СХСІІІ). Подальші події призвели до занепаду унійного руху на Лівобережжі та у Києві. З укладенням угоди між Богданом Хмельницьким і Москвою терени Київської митрополії стали ареною кривавих протистоянь. Із захопленням Вільна військами московита Олексія Романова тисячі містян загинули, а культурні осередки уніатів піддано руйнуванню. З нагоди порятунку від окупаційних сил започатковано особливе церковне відзначення: у 1661 р. василіанський протоігумен Пахомій Огілевич запровадив свято Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці, дякуючи Діві за опіку над уніатами під час війни 1656—1667 рр. (с. ССХІV).

Видання містить розлогі додатки з публікацією оригінальних джерел і перекладом їх сучасною українською мовою. З опублікованих текстів напутнього змісту слід згадати повчання зі складу Кормчої з Дикова, які вписані до кодексу під іменами Василя Великого та Йоана Золотоустого, а також напуття митрополита Кипріяна Цамблака до кліриків; повчання, які постали при кафедрі Св. Бориса і Гліба в Новогрудку, датовані першою чвертю XVI ст. Низка опублікованих джерел стосується справи Антонія Грековича, котрий просував унію в Києві, однак зрештою загинув від рук козаків.

This study has been conducted within the framework of the research group 'Polycentricity and Plurality of Premodern Christianity' at the Goethe University of Frankfurt am Main, with the support of the German Research Foundation (DFG).

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Polnoe sobranie russkikh letopisey (PSRL). T. 44. Letopis Avraamki. Sankt-Peterburg, 2018 [in Russian].
[Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 44. Летопись Авраамки. Санкт-Петербург, 2018.]
2. Kniga glagolemaia Fotios. Moscow, 2005 [in Russian].
[Книга глаголемая Фотиос. Москва, 2005.]
3. Długosz, J. Roczniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks.X (1370—1405). Warszawa, 2009 [in Polish].
4. The Hustynja Chronicle. Comp., intr. by O. Tolochko. Cambridge, Mass., 2013.
5. PSRL. T. 35. Letopisi belorusko-litovskie. Moscow, 1980 [in Russian].
[ПСРЛ. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. Москва, 1980.]
6. Nikodem, J. Rola Skirgielły na Litwie do 1394 r. Scripta minora. T. II. Poznań, 1998 [in Polish].
7. Nikodem, J. Witold wielki książę litewski (1354/5–27 października 1430). Kraków, 2013 [in Polish].
8. Tegowski, J. Kilka uwag do biografii Skirgielły Olgierdowicza. In: History, Culture, and Language of Lithuania. G. Błaszczuk, M. Hasiuk (Ed.). Poznań, 2000 [in Polish].

9. Rusyna, O. Ukrainski aspekty bilorusko-lytovskogo litopysannia: istoria j istoriografia. *Ukrains'kij istoričnij žurnal*. 2016. No. 6 [in Ukrainian].
[Русина О. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія. *Український історичний журнал*. 2016. № 6.]
10. *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1866 [in Latin and German].
11. Stradomski, J. Dzikowskie księgi Kormcze jako część spuścizny kulturowej prawosławia w państwie polsko-litewskim. In: *Dzikoviana: Rocznik Muzeum Historycznego miasta Tarnobrzega*. Tarnobrzeg, 2018 [in Polish].
12. Wapowski, B. *Dzieje Korony Polskiej*. T. III. Wilno, 1848 [in Polish].
13. Szulc, D. Długa droga do Unii w Lublinie: Problemy stosunków polsko-litewskich od tzw. Aktu krewskiego do Unii Lubelskiej (1569). In: *Krakowskie Przedmieście w 450-lecie Unii Lubelskiej*. Lublin, 2019 [in Polish].

Received / Надійшла 15.01.2023

Valerii ZEMA

PhD (History), Senior Researcher,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages and early modern times,

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

valerzem@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

THE SYNODS OF KYIVAN METROPOLITANATE
THROUGH THE PRISM OF POLITIC AND CULTURE

[Book review: *The Synods of Kyivan Metropolitanate in the XVth — XVIIIth Centuries: Sources and Materials*. Ed. by I. Skochylyas, Comp. by D. Syroyid, I. Skochylyas, I. Skochylyas]